

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

KELLER LÁSZLÓ

EURÓPÁBÓL ÁZSIÁBA, ÉS VISSZA – ISMÉT

XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia

Vámbéry Polgári Társulás
Dunaszerdahely
2014

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kormányhivatala támogatta

Realizované s finančnou podporou Úradu vlády SR
– program Kultúra národnostných menšín 2014

© Vámbéry Polgári Társulás, 2014
ISBN 978-80-969963-8-4

ELŐSZÓ

Tizenegyedik alkalommal került megrendezésre a szlovákiai Dunaszerdahelyen a Nemzetközi Vámbéry Konferencia, ahol Szlovákia és Magyarország orientalistáinak képviselői mutatták be új kutatási területeiket, eredményeiket. Az immár évtizedes hagyománnyal rendelkező dunaszerdahelyi tudományos ülészak különlegességét 2013-ban Vámbéry Ármin halálának századik évfordulója adta. A résztvevők előadásaikkal tiszteltek a Dunaszerdahelyen nevelkedett, nemzetközi ismertséget és elismertséget szerzett magyar keletkutató előtt, valamint ünnepség keretében megkoszorúzták Vámbéry mellszobrát.

A tizenegyedik konferencia előadásaiból készült kötetben több szerző foglalkozik Vámbéry Ármin személyiségével, élettörténetével és tevékenységének jelenkori értékelésével. Klasszikus témát foglal össze a Vámbéry-díjjal kitüntetett Apor Éva, aki a magyar orientalista és a Tudományos Akadémia kapcsolatáról ír. Vámbéry tudós pályafutásának meghatározó, bár korántsem egységesen megítélt fejezetét választotta tanulmányának témájául Zimonyi István: Vámbéry magyar őstörténeti elképzeléseit szembe-síti napjaink legújabb kutatási eredményeivel.

Mind témában, mind pedig megközelítésben kiemelkedően fontos és továbbgondolásra érdemes területekre enged betekintést Sárközy Miklós, Felföldi Szabolcs és Szálkai Kinga tanulmánya. Mindhárom cikk Vámbéry személyiségjegyeit árnyalja, hol a műveiben szereplő nőalakok bemutatásán, hol po-

litikai meggyőződésének elemzésén, hol személyes és olykor különösen intim hangvételű levelezésén keresztül.

Sárközy Miklós előzetes közlésnek szánt munkája valódi kuriózum. Egy tudományos kutatót a széles közvélemény általában monográfiáin, tanulmányain, előadásain keresztül ismerhet meg. A magánlevelezés azonban nem a tudóshoz, hanem az emberhez és a közvetlen környezethez enged közel. A forráskiadás tudománytörténeti kitekintés, egyben izgalmas kaland az olvasó számára.

Jelen kötet Vámbéry Árminről szóló cikkei bizonyítják, hogy a híres magyar keletkutató élete és munkássága továbbra is számtalan témát kínál nemcsak a művelődés- és tudománytörténet, hanem egy-egy szakterület – legyen az történet-, nyelv- vagy akár néprajztudomány – művelőinek is. Az új és újabb kutatási eredményekkel szembesítve Vámbéry elképzeléseit, időről időre átértékelhetők évszázados – persze sok esetben mára meghaladott – eredményei, ötletei is.

Nem kizárólag azok a tanulmányok köthetőek Vámbéry Árminhoz, amelyek közvetlenül róla szólnak, hiszen a konferencián elhangzott előadásokat és az ezekből készült cikkeket, ha tetszik, ha nem, Vámbéry inspirálta. A tanulmányok az ókori Rómától, az iszlám világon és a Mongol Birodalmon keresztül, a mai Örményországon, a modern Török Köztársaságon át egészen a Kárpát-medencéig kalauzolnak „Európából Ázsiába, és vissza”.

A Konferencia alatt, a hagyományoknak megfelelően, ülésezett és tartott tisztújítást a Vámbéry Tudományos Kollégium. Vásáry István, a Tudományos Kollégi-

um vezetője lemondott tisztségéről, mivel a jövőben a Vámbéry Polgári Társulás elnöki tisztét tölti be. A Tudományos Kollégium tagsága elnöknek Dobrovits Mihályt, a Kollégium titkárát választotta meg. A titkári feladatokat a jövőben Csirkés Ferenc látja el.

A konferencia előkészítéséért, sikeres lebonyolításáért, valamint az előadások publikálási lehetőségéért köszönet illeti Hodossy Gyulát, a dunaszerdahelyi Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó igazgatóját és munkatársait, valamint a konferencia és a tanulmánykötet valamennyi támogatóját.

Zsámbék, 2014. augusztus 7.

Keller László

Zimonyi István
Vámbéry Ármin
magyar őstörténeti képe
a legújabb kutatások tükrében

Vámbéry 1895-ben publikálta „A magyarság keletkezése és gyarapodása” című munkáját, amelyben áttekintette a magyarság korai történetére vonatkozó nézeteit¹. Jelen tanulmányban e könyv alapján azt vizsgálom, hogy mennyire aktuálisak még ma is Vámbéry koncepciójának elemei. Az 1914-ben megjelent utolsó összefoglalójában érdemben nem változtatott nézetein (Vámbéry 1914). Vámbéry

¹ Jelen kötetben a Dunaszerdahelyen kiadott kötetre hivatkozom (Vámbéry 2003).

munkásságának magyar őstörténeti vonatkozásait újabban Vásáry István és Dobrovits Mihály tárgyalta (Vásáry 2008: 191-196; Dobrovits 2003: 371-393).

Mielőtt a koncepció alapvonásait felvázolnánk, egy máig élő és ható problémával szembesülünk. Vámbéry könyvében az első mondat így hangzik: „Mint a hegyi patakából a völgybe lesodort kő, amely hirtelen rohantában különféle rokon és idegen geológiai elemet magával ragadott, lényeges alkotórészeiben csak gondos elemzéssel ismerhető meg...” (Vámbéry 2003: 5). Egy a természettudomány területéről vett hasonlat mindig hatásos, ugyanis azt sugallja, hogy a megfelelő módszerekkel ugyanazt az egzakttságot lehet biztosítani. A természettudományt ilyen módon egyfajta referenciaként lehet használni. Ez a szemlélet ma is élő és számos korai történettel foglalkozó tudós él a hasonló analógiákkal. Bálint Csanád Patrick Geary hasonlatára utal a magyar nép kialakulása kapcsán: „az etnogenezis nem egy folyam, mely a forrástól az óceánig vezet, és hiába azonos annak neve akár több országon át is, a befolyó vizek révén a víz összetétele a torkolatnál már egyáltalán nem hasonlít a forrásból kiáramlóéhoz.” (Bálint 2006: 295).

A korai történettel foglalkozók között is gyakran előforduló elvárás, hogy természettudományok nyújthatnak olyan adatokat, amelyek alapján a magyarság etnogenezisét meg lehet határozni. Korábban a vér, jelenleg DNS vizsgálatok eredményeitől várták sokan az áttörést. Sajnálatos módon azonban többször is egyértelművé vált, hogy ezeknek a vizs-

gálatoknak az eredményei egy terület népességére vonatkozólag adhatnak fontos és értékelhető adatokat, esetleg egyes temetők rokoni viszonyainak meghatározására jól használhatók, azonban egy nép etnikai meghatározására nem adnak fogódzópontokat.

Így aztán amikor a népalakulást egy kő vagy egy folyó esetével modellezzük, akkor ennek nehézségeit úgy lehet demonstrálni, hogy nem elég a kő vagy a folyó torkolat vizének elemzése, hanem még azt a nyilvánvaló társadalomtudományi szempontot is figyelembe kéne venni, hogy a kő vagy a folyó mit gondol magáról.

Vámbéry a népfogalom meghatározásában három lényeges elemre épít: 1. nyelvi rokonság; 2. antropológiai jegyek; 3. népszellem vagy néppszichológia. Véleménye szerint a nyelvi adatoknál biztosabb fogódzót nyújtanak az antropológiai kutatások, de ennek is vannak korlátai. A leginkább célravezető tudomány a népszichológia, azaz népszellem vizsgálata.

Vámbéry világosan látja, hogy a történelem alakulása során a különböző etnikumok egymással keveredtek, így csak keveréknépek léteznek. Ezek sorában tartozik a magyarság is: „E keverék nép finn-ugor eredete felől legkisebb kétségünk sincs, de a történelem folyamán egy rokon népelem soraiban felolvadt és jelenleg mint tarka etnikai vegyülék áll előttünk.” (Vámbéry 2003: 9). Vámbéry ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy ezt a megállapítását két irányból is megkérdőjelezi a történészek és nyelvészek: „... a krónikások tarka mese-szövevényétől megtevéstve honalapító magyarokban egységes,

nagy nemzettestet akarnak látni, éppen úgy alapjában hibás azoknak a nézete, akik a nyelvi bizonyítékokból kiindulva a mai magyarok őseiben tiszta ugor néptörzset akarnak felfedezni, és ezt uralkodó nemzeti tényezőül akarják szerepeltetni.” (Vámbéry 2003: 29). Vámbéry 1914-ben megjelent művében jelezte, hogy a keveréknéppel kapcsolatos tézisé a magyar közvélemény nem fogadta kedvezően (Vámbéry 1914: 7). Ma már nem ezt a terminust használjuk, de lényegében a magyarság kialakulásának különböző etnikai elemeiről beszélünk.

Györffy Görgy a magyarországi latin krónikáink korai magyar történetre vonatkozó adatainak feldolgozására 1948-ban egy monográfiát szentelt, amelyet 1993-ban a kérdések revíziójával újra közreadott. Györffy szerint a krónikairódalom felhasználása csak alapos kritikai mérlegelés után lehetséges, amennyiben értesülései egyeznek Bíborbanszületett Konstantín, illetve a Dzsajháni-hagyomány és más korabeli görög, latin vagy muszlim forrás adataival (Györffy 1993: 3-4). Tehát a Vámbérynek igaza volt, amikor a magyar krónikairódalom az egységes népének és dicső honfoglalásának képét nem tartotta hitelesnek és történetileg igazolhatónak.

Vámbéry munkásságának legkritikusabb pontja a nyelvi rokonságról vallott nézetei (Pusztay 1977; Sinkovics 2002: 89-97). Az utókor által ugor-török háborúnak nevezett vitában Vámbéry vereséget szenvedett, ugyanis a magyar nyelv török rokonsága nem nyert bizonyítást, míg ellenfelei sikeresen fejtegették, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek

egyike. Vámbéry 1896-ra már elismeri a finnugor rokonságot, de tagadja, hogy a nyelvi rokonítás azonosítható lenne az etnikai rokonsággal (Vámbéry 2003: 7). Vámbéry ugyanakkor egyfajta utóvédharcot folytat és felveti, hogy a magyar egy ugor-török keveréknyelv, ami védhetetlen hipotézis.

A modern nyelvtudományban a nyelvek összehasonlításának három fő módszeréről beszélhetünk: 1. A nyelvek rokonsági fokát megállapító családfa-modell; 2. kontaktusnyelvészet, amely a nyelvi kölcsönhatásokkal foglalkozik, amely lehet két nyelv közötti érintkezés vagy areális jelenség, azaz hosszan tartó földrajzi egység hatása; 3. nyelvtipológia, amely az univerzálékutatással azaz olyan általános jellemzőkkel foglalkozik, amely sem a rokságból sem az érintkezésből nem magyarázható. A három megközelítés módszertani szempontból egyenértékű és egyiket sem lehet abszolútizálni a másik kettővel szemben (vö. Bakró-Nagy *Mórdszerek*). Vámbéry álláspontjával szemben tehát megállapítható, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek ugor ágához tartozik, a török hatás pedig a kontaktusnyelvészet módszereivel vizsgálható.

Azonban mai napig él a szakirodalomban és a közvéleményben is az a csúsztatás, hogy amennyiben a magyar nyelv finnurok nyelv, úgy a magyarok finnugorok, azaz a nyelvrokonságot összemossák a néprokonsággal, holott arra már Vámbéry felhívta a figyelmet, hogy a nyelvi rokonságot nem lehet azonosítani az etnikaival. Mielőtt ezt a kérdést áttekintenénk, még a nyelvészeten belüli rekonstrukció

kérdésével is szembesülni kell, ugyanis az ősmagyar nyelvet a finnugor összehasonlító nyelvészet és a jövevényszó kutatás eredményeire alapozva lehet rekonstruálni. A nyelvészek vitatkoznak arról, hogy a rekonstruált alapnyelv egy tudományos modell vagy valódi nyelv, tehát már egy rekonstruált alapnyelv esetében is felmerül a gyanú, hogy egy egykor létezett önálló nyelvről van szó.

Visszatérve a nyelv és etnikum viszonyára, egyértelmű, hogy a nyelvrokonság fogalma a nyelveket összehasonlító kutatásokban a három azonos értékű módszer egyike, így érvényességét csak a tudományon kívüli világban szokás megkérdőjelezni. Ugyanakkor a nyelvi rokonság kiterjesztése az etnikai rokonságra, mint már Vámbéry is leírta, képtelenség. Ugyanakkor máig hatóan keverednek a fogalmak még a tudományos igényű munkákban is. Vámbéry terminusával a magyar egy keveréknép, mint a legtöbb nép a világon, így önmagában nem merülhet fel komolyan, hogy két keveréknép rokon lehet egymással. Ma már azonban világosan látszódik, hogy nemcsak erről van szó. Egy etnikum, amely százezres nagyságrendű szociológiai értelemben vett nagy-csoport, tehát tagjai személyesen nem ismerhetik egymást, közös mi-tudatát a vérrokonság képze, azaz a közös őstől való leszármazás képze, a közös kultúra és nyelv, valamint a tartós politikai keret, azaz történetileg mérhető együttélés garantálja. A mi-tudat kialakulásában az egyik döntő elem, hogy egy tényleges vérségi kapcsolatokkal bíró kis-csoport képzetét kivetítik

a személyes kapcsolatokkal már nem rendelkező nagy-csoportra, ezáltal nyilvánvaló, hogy a rokonság teljes mértékben fiktívvé válik, tehát a közösség tagjai hisznek benne annak ellenére, hogy az nem a valóságos. Így aztán etnopszociológiai értelemben két etnikum rokonságáról beszélni fogalmilag képzelenség. A rokonság képzetét erősíti még a nyelvben él a nemzet kifejezés és az a tény is, hogy a magyar jelzőt egyformán használhatjuk a nyelvre és népre is. Így aztán gyakran észrevétlenül keverednek a fogalmak, és tévesen azt mondjuk a magyarok finnugorok, vagy a magyar egy finnugor nép, ahelyett, hogy a magyar nyelv egy finnugor nyelv. Ez persze nemcsak sajátosan magyar jelenség, nincsenek indoeurópai, germán, szláv és török népek, hanem csak indoeurópai, germán, szláv és török nyelven beszélő népek. Ilyen módon Vámbérynek igaza volt abban, hogy a magyarság kialakulásában finnugor, török, iráni és szláv nyelvű csoportok vettek részt.

Antropológia tudományát Vámbéry többre becsülte, mint a nyelvtudományt, ami mögött valószínűleg a nyelvtudomány területén ért jogos és túlzó kritikák hatása érezhető. A külső fizikai adottságok vizsgálatában az antropológia tudománya egyre kevésbé vél felfedezni etnikus jegyeket, inkább egy adott terület populációjáról beszél. Az újabb módszerek, a vér és utóbb DNS vizsgálatok új perspektívákat nyitottak, azonban az etnikum meghatározásában továbbra sem várható eredmény kizárólag ezektől a vizsgálatoktól (Bálint 2008: 1166-1169).

Vámbéry a népet meghatározó legfontosabb tényezőnek a népszellemet tekinti: „Nemzetünk teste sok mindenféléből alakult, de a szellem, mely összeillesztette és élte, minden időben máig megmaradt magyarnak.” (Vámbéry 2003: 222). Vámbéry a nemzeti szellem meghatározásakor a következő hét tulajdonságra hivatkozott: 1. méltóság, komolyság; 2. okosság; 3. illendőség, előkelő viselkedés; 4. arisztokratikus büszkeség; 5. szabadság szeretet; 6. hazaszeretet; 7. nemzeti büszkeség (Vámbéry 2003: 358-364). Vámbéry a nemzet-karakterológia eszközeivel tett kísérletet a magyarság lényegének meghatározására. A nemzet-karakterológiák azonban nyilvánvalóan a nemzeti kultúra egy adott korszakára jellemző általános vonásait emelik ki. Vámbéry leírásában a kiegyezés utáni fellendülés és a nemzet polgári fejlődésének jó perspektívái köszönnek vissza. A 19. század végi népszociológia a 20. században két irányban haladt. A szellemtörténet és nemzet-karakterológia a magyar történetírás egyik központi kérdésévé vált, ugyanis a 20. századi tragédiákat, az első és második világháború után magyarázni kellett. Elég ha, most csak Szekfű majd Bibó alapvetéseire gondolunk. Emellett a 20. században az egyes közösségek általános vonásainak leírásával a szociál-pszichológia kezdett el foglalkozni. Elsősorban a sztereotípiakutatás illetve a kulturális összehasonlító pszichológia foglalkozik a nemzeti kultúra egyedi vonásaival (Hunyady 2001: 7-50).

Vámbéry emellett felállít egy sajátos történeti konstrukciót, amelyből aztán levezethetők a ma-

gyar népszellem általános jellemzői. Nézete szerint a finnugor népeket a művelődésre való törekvés és békés életmód jellemzi, szemben a törökökkel, akik harcosok, hódítók, világverők és jelentékeny történeti szerepet játszottak. Vámbéry rendszerében a magyarok ebben a tekintetben a török népszellem örökösei. Az első világháborút követően a korai magyarság kialakulásának etnikai kérdésével a történeti irodalomban Deér József foglalkozott. Deér szellem-történeti konstrukciója szemléletében megegyezik Vámbéryével, jóllehet azt inkább a német szellem-történetből merítette. A három meghatározó elem: a lovasnomád életforma, a felülrétegzett szervezet és az istenkegyelmiség (Deér 1938: 5-34). Deér elméletét Szűcs Jenő meggyőzően cáfolta (Szűcs 1997: 102-103). Ilyen módon, tehát egy adott nemzet kultúrájára jellemző jegyek létében nem kételkedünk, de ezek csak egy rövidebb történeti korszakra tekinthetjük érvényesnek. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyarságra a kialakulásától máig jellemző nemzeti jegyek keresése történetileg tarthatatlan hipotézis (Szűcs 1984: 173-178, 283-326).

Vámbéry szemléletében van még egy fontos máig zavaróan ható fogalmi összekapcsolás. A török szinte minden esetben azt jelenti, hogy nomád. A nomád életforma kialakulása és elterjedése az eurázsiai steppén egy önálló gazdasági-társadalmi és politikai rendszer kiépülésével járt együtt. A klasszikus nomád életforma a szkítákkal kezdődött, míg az első nagyki-terjedésű birodalmat a hiung-nu-k hozták létre a Kr. e. 2. században. Az első Euráziára kiterjedő nomád

birodalmat a türkök alapították a 6. század közepén, amely a Mongóliától a Krímig terjedt. Ennek a birodalomnak az utódállama a kazár kaganátus a kelet-európai steppén. A nomád birodalmak nagyjából hasonló mintára épültek. A magyarság kialakulása szempontjából meghatározó 6-9. században, tehát a magyar törzsszövetség nomád környezetben és nomád minták követésével szilárdult meg. Miután az adott korszakban a nomád birodalmakat török nyelvű népek hozták létre és működtették, Árpád magyar törzsszövetségének nomád jellegzetességére elterjedt, hogy török mintákat követ, tehát törökös nép. Ez azért helytelen, mert egy nyelvi terminus a nomád fogalommal keveredik. Ez olyan képtelenség, mintha azt állítanánk, hogy a magyar nép 1948 és 1990 között orosz lett volna vagy esetleg oroszul beszélt volna, ugyanis a szovjet-rendszer, ami egy komplex gazdasági-társadalmi és politikai szisztéma Magyarországon is bevezetésre került és a szovjet-rendszer kialakításában és működésben az oroszok domináltak.

Vámbéry őstörténeti koncepciójának lényege, hogy az ugor-török népesség a hun és avar vándorlással került a Kárpát-medencébe és az ugor elem beszélte a finnugor nyelvet. Árpád népe ezzel szemben török volt és a Kárpát-medencében Árpád magyarjai váltottak nyelvet. Vámbéry halálát követően azonban az az álláspont kerekedett felül, hogy a magyarság kialakulása a Volga vidéken és a kelet-európai steppén ment végbe az 5-9. században és Árpád magyarjainak domináns nyelve a finnugor eredetű

magyar volt, amit jelentős török hatás ért (vö. Fodor 1975, 2009; Róna-Tas 1986; Kristó-Makk 2001).

Ugyanakkor különböző formákban újra felmerül, hogy a finnugor nyelvű magyarok már a 9. század vége előtt beköltöztek a Kárpát-medencébe. László Gyula széles körben ismert kettős honfoglalás elmélete a későavarokhoz kötötte jelentős magyar népesség beköltözését 680 táján (László 1978). De újabban Szőke Béla Miklós vetette fel, hogy a magyarság már a 9. század második felétől jelen lett volna a Duna-Tisza közén (Szőke *A Kárpát-medence*). Tehát Vámbéry ötlete, hogy a finnugor magyarság már 895 előtt költözött volna a Kárpát-medencébe újra felmerül, azonban jelen ismereteink alapján ezt sem igazolni sem cáfolni nem tudjuk.

Érdekes módon Vámbéry antitézise is feltűnt a szakirodalomban. E mögött az van, hogy a Volga-vidékről a magyarságot csak a 830-as években a Fekete-tengerhez költöző elmélet azzal a nehézséggel szembesült, hogy a török nyelvi elemek átvételére nagyon szűk az időkeret, azaz mintegy 60 év. Így Kristó Gyula majd őt követve a régész Türk Attila hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv török jövevényszavainak a többségét a Kárpát-medencében vetjük át a honfoglalást megelőző avaroktól, akiket török nyelvűeknek vélték. Ilyen módon egyértelmű, hogy Árpád magyarjai finnugor nyelvűek voltak.

A Kárpát-medencében formálódó magyarság két további ma is aktuális kérdését vetette fel Vámbéry. A szláv nyelvű népesség megjelenését az avar időszakra tette, így már ekkor elkezdődtek a magyar-

szláv nyelvi kapcsolatok. A szláv jövevényszavak szókincsének érdekes tanulságai vannak a kereszténység felvétele és az új típusú állam kialakulása kapcsán. A magyar nyelv korai török jövevényszavak és a korai szláv jövevényszavak szókincsének tanúságainak modern összevetése történeti szempontból sürgető feladat lenne.

Vámbéry a magyarok számát, akik Árpáddal érkeztek kb. 30 ezerre becsülte, a Kárpát-medence lakosságát pedig 3-400 ezer főre. Ezek többsége, mintegy 80% szláv és 20% avar, amely urál-altaji nyelvű. Miután Árpád magyarjai török nyelvűek, az avarok nyelvét nevezik el magyarnak, amelybe Árpád népének török nyelve beolvad nyelvcseré által (Vámbéry 2003: 228, 231, 246). Kristó Gyula utolsó összefoglalásában 100 ezerre tette honfoglalók létszámát és 150-250 ezerre a Kárpát-medence lakosságát a honfoglalás előtt, tehát az arányszám: 1:1,5-2,5 (Kristó-Makk 2001: 92).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Vámbéry korai magyar őstörténettel foglalkozó munkáit ma is érdemes újraolvasni, ugyanis az általa felvetett kérdések közül több ma is aktuális, és néhány kérdés-re ma is érdemes megfogadni Vámbéry válaszait. A nyelvi és etnikai különbségtétel ma is alapvető, a szlávok szerepének újraértékelésére is szükség van.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bálint Cs. (2006) Az ethnosz a kora középkorban: *Századok* 140, 277-347.

Bálint Cs. (2008) Genetika és (magyar) őstörténet: a közös kutatás kezdeténél: *Magyar Tudomány* 169:(10), 1166-1169.

Bakró-Nagy M. (én.) Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa: http://www.btk.mta.hu/images/08_Bakr%C3%B3_Nagy_Marianne.pdf (letöltve: 2014. március 26.)

Deér J. (1938) *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest

Dobrovits M. (2003) Utószó: Vámbéry Á. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely, 371-393.

Fodor I. (1975) *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*, Budapest / angol fordítása: *In Search of a New Homeland*, Budapest, 1982 / német fordítása: *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Budapest, 1982.

Fodor I. (2009) *Őstörténetünk és honfoglalás*, Budapest

Györffy Gy. (1948) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Budapest

Györffy Gy. (1993) *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Régi kérdések – új válaszok, Budapest

Hunyadi Gy. (2001) A nemzeti karakter talányos pszichológiája: *Nemzet-karakterológiák*, Budapest, 7-50.

Kristó Gy.-Makk F. (2001) *A kilencedik és tizedik század története*. Magyar Századok, Budapest

László Gy. (1978) *Kettős honfoglalás*, Budapest

Pusztay J. (1977) *Az „ugor-török háború” után*. Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből, Budapest

Róna-Tas A. (1996) *A honfoglaló magyar nép*, Budapest

Sinkovics B. (2002) Vámbéry és a magyar-török rokonság: *Acta Historica* CXII, Szeged, 89-98.

Szőke B. M. (én.) A Kárpát-medence a Karoling korban és a magyar honfoglalás: http://www.btk.mta.hu/images/02_Sz%C5%91ke_B%C3%A9la_Mikl%C3%B3s-ujabb.pdf (letöltve: 2014. március 26.)

Szücs J. (1984) *Nemzet és történelem*, Budapest

Szűcs J. (1997) *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szerk. Zimonyi I. Budapest

Vámbéry Á. (2003) *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Dunaszerdahely

Vámbéry Á. (1914) *A magyarság bölcsőjénél*, Budapest

Vásáry I. (2008) Vámbéry és a magyar őstörténet: Vásáry I. *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*, Budapest, 191-196.